

BİLİM EPİSTEMOLOJİSİNE YENİ BİR YAKLAŞIM

Alparslan Açıkgenç
Prof. Dr., Fatih Üniversitesi
alpali@fatih.edu.tr

Bu çalışmamızın amacı, yeni bir disiplin olan bilim epistemolojisinin bir tanımını yapmak ve alanını belirlemeye çalışmaktır. Bu açıdan bilim epistemolojisinin en temel konusu, bir bilim adamının bilimsel faaliyetlerini yaparken hangi zihinsel tutumlar içinde olduğunu belirlemeye ve çözümlenmeye çalışmaktır. Bu açıdan yapılan epistemolojik çözümleme, en geniş zihinsel tutumun dünyagörüşü olduğunu ortaya koymaktadır. İkinci olarak kavramsal düzeyde aşama kaydeden dünyagörüşlerinde ise öğretisel açıdan gelişmiş bir bilgi yapısının bulunduğunu belirlemektedir. Bilgisel kavramların açık seçik anlamlarını içeren bu yapı, bizzat bilimsel faaliyetlerin zihinsel zeminini oluşturan bir tutumu epistemolojik olarak desteklemektedir. Bu yapı, bilimsel zihniyeti oluşturan "bilimsel kavramlar yumağı" olarak adlandırdığımız, temel kavramlar bütünlüğüdür. Geliştirilen bu kavramsal çerçevede, savunulan bilim epistemolojisinin bilim felsefesi açısından hangi sonuçları gerektirdiği ele alınmıştır.

Bilim epistemolojisi genel anlamda epistemolojinin bilime uygulanması olarak anlaşılabilir. Bunu matematik ve uygulamalı matematik ayrımı arasındaki ilişkiye benzetebiliriz. Ancak epistemolojinin bilime nasıl uygulanabileceğini burada sorgulamak durumundayız. Bunu cevaplayabilmek için epistemolojiden önce ne anladığımızı ortaya koymalıyız. Umumi manada epistemoloji, bilgi nazariyesi olarak anlaşıldığından, "bilgisel sürecin anatomik yapısını ortaya koyan felsefe dalı" olarak tanımlanabilir. Bilgisel süreç, bir insanın bilgi elde ederken, bilgi elde etmek için kullandığı kuvvelerinde (yetilerinde) meydana gelen kesintisiz işlemler zinciridir. Bu durumda denebilir ki, epistemoloji, bilgi elde ederken bir insanın zihninde oluşan bilgisel süreci açıklayan umumi bir nazariyedir.

Epistemolojiden ne anladığımızı bu şekilde ortaya koyduktan sonra onun bir bakıma bilime uygulanmasını açıklayan bilim epistemolojisini de şöyle tanımlayabiliriz: Bilimsel faaliyetler yürütülürken zihnimizin içinde bulunduğu tutumları, yani zihinsel modaliteleri açıklayan nazariyeler bütünlüğüne bilim epistemolojisi denir. Bunun bir anlamı da şudur: Bilim epistemolojisi, bilimsel bilgi elde ederken bilim adamının içinde bulunduğu zihinsel tutum ve modları bulup çıkararak bunları tahlil etmeye çalışır. Bu açıklamanın bir de manâyı işaretisi, yani gerektirdiği bir sonucu vardır: Belli bir epistemolojik yapılanma belli türden bilimsel bilgiler elde etmeye götürür. İşte bilim epistemolojisini önemli yapan da onun bu özelliğidir. Çünkü belli bir epistemolojinin bilime uygulanması belli özelliklere sahip bilim geleneğinin oluşmasına yol açmaktadır. Onun için bu her iki sorun da bilim epistemolojisinin en temel konuları arasında yer almalıdır. Bu çalışmamız, burada bilim epistemolojisinin temel konuları olarak sunduğumuz her iki konuya da ışık tutmaya çalışacaktır.

Bilim epistemolojisinin en temel konusu olarak bilimsel faaliyetlerdeki zihinsel tutumlar ve bu tutumların yol açtığı bilimsel bilgilerin mahiyeti olduğuna göre işe önce bu tutumları belirlemeden başlamalıyız. Bu tutumları nasıl keşfedip ortaya koyabiliriz? Bunun için özel bir yöntem ihtiyacı vardır. Bu sorunu, burada bir benzetme ile yeni bir yöntem geliştirerek aşmaya çalışacağız. Bilim epistemolojisi bilimsel faaliyetlerdeki zihinsel tutumu belirlemeye çalıştığına göre burada esas olan bilimsel faaliyettir. Bu faaliyetin ne türden bir davranış olduğunu belirlersek faaliyeti belirleyen zihinsel tutuma bir derecede yaklaşmış oluruz. Konuyu basitleştirebilmek için diyebiliriz ki, bilimsel faaliyet etrafımızda olup biteni anlayıp tasvir etmeye çalışma işinden ibarettir. Etrafımızda olup biten bir bakıma "kâinat"tır.¹ Buradaki faaliyetler bütünlüğünü bir ressamın bir manzarayı tasvir etmeye çalışırken yapıp ettiği faaliyetlere benzetebiliriz. Zira her iki faaliyette de "olan" bir şeyin belli bir şekilde tasviri söz konusudur. Ressam, tasvirini somut olarak çizerek ifade etmeye çalışırken; bilim adamı, tasvirini daha soyut bir şekilde kavramlarla ifade etmeye çalışmaktadır. Ressam, karşısındaki bir manzarayı veya olan bir şeyi tasvir edebilmek için önce kendine bir "yer" belirlemesi gerekir. Yeri belirlerken manzaranın en iyi nasıl görüleceğini esas alır veya kendine göre bazı ilkeler vaz etmeye çalışır. Onun belirlemeye çalıştığı bu yer, "bakış açısı"dır. Bu ilk yerel belirleme ressamın manzarayı tasviri için yeterli değildir; ikinci bir yerel belirlemeye ihtiyacı vardır, çünkü resmi bir tuval üzerine çizeceği için onun tuvalinde bir çerçeve bulunmaktadır. Bu yüzden dışarıdaki manzara, bir açıdan sınırsız olduğu halde ressam zorunlu olarak bu sınırsız "olan"a kendi tuvali nispetinde bir sınır belirlemek zorundadır. Bu sınırı, tuvalindeki çerçeve belirlediği için buna "çerçeve" diyebiliriz. Aslında bakış açısı ve çerçeve ressamın tasvirini yapması için yeterli görünse dahi aslında hâlâ yetersizdir. Çünkü şimdi resmi çizebilmesi ve bizzat olanı tuvalinde tasvir edebilmesi için birtakım ilkeler ve "tasvir anlayışları bütünlüğüne" ihtiyacı vardır. Mesela belirlediği çerçevede manzaranın hangi yönüne vurgu yapması, renk tonlarını nasıl seçmesi ve hangi nesneyi tasvirin merkezine alması resmi daha iyi göstereceğine karar vermesi gerekmektedir. Bu gereksinimlerin hepsi de aslında ressamın zihninde bir bütünlük oluşturduğundan bir çerçevedir; ancak önceki çerçeveye göre belli alanları içermesi açısından daha dardır. Bu yüzden buna "alansal çerçeve" diyebiliriz. İşte ressam, bu üç tutumla tasvirini tuvaline aktaracak donanımları elde etmiş olacaktır: 1. bakış açısı; 2. çerçeve, 3. alansal çerçeve.

Bilim adamı da aslında bir ressamdır ve önünde olan belli bir sorun veya konuyu inceleyip onu kavramsal olarak tasvir etmeye çalışır. Bu açıdan onun da burada "zihinsel tutum" olarak belirlemeye çalıştığımız böyle üç zihinsel çerçeveye ihti-

¹ Bilindiği gibi "kâinat" Arapça'da "kâne" fiilinden türetildiğine göre, "olup bitenler" anlamını taşıyor ve bugün bu kelimeyi "evren" kelimesiyle karşılamaya çalışıyoruz; ancak "evren" burada bizim vermek istediğimiz anlamı karşılamaktan çok uzaktır.

yacı vardır. Bu çerçeveleri belirlerken en dar çerçeveden hareket etmemiz bu zihinsel tutumların daha doğru bir şekilde belirlenmesini sağlayacaktır. O halde belli bir sorunun belli bir bilimde ele alınmasından başlayabiliriz. Sorun hangi bilim alanında olursa olsun belirlenen zihinsel tutum değişmeyecektir. Ancak bu tutumun belli bilimlerdeki içeriği değişecektir. Örnek olarak bir fizikçinin atom nazariyesinde protonların mahiyetlerini incelemesini ele alalım. Bu sorunu, fizikçi nasıl bir zihinsel tutumla ele alabilir? Elbetteki fizik biliminde oluşturulan kavramlar, nazariyeler ve bilgiler ışığında akıl yürüterek bunu gerçekleştirmeye çalışacaktır. Demek ki, fizikte bulunan kavramlar, nazariyeler ve bilgiler birikiminin, öğrenimini sürdürürken fizikçinin zihninde oluşturduğu bilgisel bütünlük onun zihninde bir "alansal çerçeve" oluşturmaktadır. Bu çerçeve aslında zihinsel bir tutumdur, çünkü davranışlarımızı tutumlarımız belirlediğine göre fizikçinin de kendi biliminde nasıl davranması gerektiğini bu çerçeve belirleyecektir. Her bilimde fizikte olduğu gibi bir alansal çerçeve mevcuttur. Bu açıdan tüm bilimleri kuşatabilmesi için bu zihinsel tutuma bilim epistemoloji açısından; o bilimin temel kavramları bu çerçeveyi oluşturduğu için "dar bilimsel kavramlar yumağı" diyebiliriz. Birinci zihinsel tutumumuzu böylece belirledikten sonra ikincisini araştırmaya çalışalım.

Bilim adamı kendi bilim alanındaki faaliyetlerini sürdürürken kullandığı bir çok bilimsel kavram vardır ki, bunlar kendi alanına doğrudan ait değildir. Bu kavramlar da aslında onun bilim yaparken kullandığı daha geniş bir zihinsel tutumu varsayar ki bu çerçeve onun bilimsel eğitimini almaya çalıştığı günden itibaren kendisine verilmektedir. Bu kavramlar ve bilgiler bütünlüğü onun zihninde bilgiye, bilime ve bilimsel sorunlara bakma şeklini belirlediği için zihinsel bir tutum oluşturmaktadır. Bilim epistemolojisi açısından bu kavramsal çerçeve de "bilimsel kavramlar yumağı" olarak adlandırılabilir. Her bilim adamı, kendi biliminde kullandığı dar çerçeveyi uygulayabilmesi için insanın epistemolojik yapısı itibariyle böylesine daha geniş bir zihinsel çerçeveye ihtiyaç duymaktadır. Ancak bu çerçeve dahi tek başına dar bilimsel kavramlar yumağının bir zihinsel tutum olarak işlemesine yeterli değildir. Zira bilimsel kavramlar yumağının işlemesi için gerekli bir bilgi ağına ihtiyaç vardır ki, bu bilgi ağı elbette bilimsel gelenek içerisinde değil bizzat bilim adamının dünyagörüşü² içerisinde yer almaktadır. Bu durumda bilimsel faaliyetler için de üç temel zihinsel tutum belirlemiş olduk: 1. "dar bilimsel kavramlar yumağı"; bu zihinsel tutum bir benzetmeyle anlatmaya çalıştığımız ressamın "alansal çerçeve"sine tekâbül etmektedir. 2. Kavramsal çerçeve; buna da "bilimsel kavramlar yumağı" dedik. Bu da ressamın çerçevesine tekâbül etmektedir. 3. Dünyagörüşü; bu da ressamın "bakış açısına" tekâbül etmektedir. Şimdi bunları ayrıntıları ile açıklamaya çalışalım.

2 "Dünyagörüşü" kavramı burada tamamen epistemolojik anlamda kullanıldığından sosyolojik veya antropolojik anlamlarını çağrıştırmaması için tek kelime olarak yazılmıştır. Diğer anlamlarda kullanıldığı takdirde iki ayrı kelime olarak yazılmasına dikkat edilecektir.

A. Alansal Çerçeve: Dar Bilimsel Kavramlar Yumağı

Bilimsel faaliyetler burada yapmaya çalıştığımız gibi, epistemolojik açıdan dikkatle incelenirse görülecektir ki, bu bilgi edinme faaliyetleri temel olarak zihnimizin bilgisel yapısından neş'et etmektedir. Zihnimizin bilgisel yapısı, bilimsel faaliyetlerde kendi içerisinde oluşan bir takım çerçeveleri kullanarak işler ki bunlardan en dar olanı ve dolayısıyla bilimsel faaliyetle doğrudan irtibatlı olanı burada "dar bilimsel kavramlar yumağı" olarak ifade ettiğimiz zihinsel tutumdur. Bu anlamda zihinsel bir tutum olarak alansal çerçeve, yani dar bilimsel kavramlar yumağı, belli bir bilimin tüm ıstılâhâtını, nazariye ve bilgi birikiminin bilim adamının zihninde oluşturduğu çerçevedir. Malumdur ki, bu tür bilgiler olmadan o bilimde hiç bir bilimsel faaliyet yürütülemez. Aynı şekilde bu bilgilerin zihinde oluşturduğu bir "anlayış" olmadan da bu tür faaliyetler yapılamaz. Yukarıda verdiğimiz fizik örneğinde olduğu gibi, fizik bilimindeki ıstılâhî kavramların oluşturduğu zihinsel bakış açısı olmadan fiziğin hiç bir dalında bilimsel araştırma yapılamaz. O halde fizik bilimindeki tüm bilimsel faaliyetler bu zihinsel çerçevenin idaresi altındadır.

Başka bir örnekle bu konuyu açıklamaya çalışırsak felsefeyi ele alabiliriz. Felsefedeki belli bir bilgi birikiminin oluşturduğu zihinsel yapı ve bu yapıya bütünlük kazandıran felsefe ıstılâhâtı, filozofun zihninde bir tutum oluşturmaktadır. Bu tutum ile bilimine yaklaşan filozof aldığı eğitimi doğrudan uygulamaya koyma imkanını elde etmektedir. Bir alansal çerçeve olarak bu zihinsel tutum olmadan filozof felsefi faaliyetlerini bir bilim olarak sürdüremez. Ancak bu alansal çerçeveyi destekleyen filozofun veya fizikçinin dünyagörüşü içerisindeki bilgisel yapı ve bilimsel geleneği içerisinde oluşmuş ve kavramsal çerçeveyi temsil eden "bilimsel kavramlar yumağı"dır. Nasıl ki ressam, bakış açısı çerçeve ve alansal çerçevesi olmadan manzarayı resimsel olarak ifade edemezse, aynı şekilde bilim adamı da bu çerçeveler ve zihniyet diyebileceğimiz bu zihinsel tutumlar olmadan bilimsel faaliyetlerini sürdüremez. Bu zihinsel tutumlar veya çerçeveler epistemolojik gereksinimlerdir. Felsefe yapmak için bizim uydurduğumuz laf-u güzaf değildir.

Dar bilimsel kavramlar yumağını bu şekilde belirledikten ve tanımladıktan sonra kesin ve net bir şekilde kavram ve bilgilerini saymak istersek bunun tek tek bütün bilimler için yapılması gerektiğini derhal anlayabilmemiz gerekir. Bunun da bizim için mümkün olmadığı açıktır, çünkü bilimlerdeki dar bilimsel kavramlar yumağının içeriğini sayabilmek için şüphesiz ki her bilimde ihtisas sahibi olmamız gerekir. Nitekim bunu saymak bilim epistemolojisinin görevi de değildir. Her bilimdeki uzmanlar zaten o bilimdeki eğitimi alırken bunu elde etmektedirler; bu yüzden kendileri bunun farkında olarak isterlerse örnek kabilinden birtakım kavram ve bilgi birikimini sayabilirler. Burada önemli olan dar bilimsel kavramlar yumağının açıklık kazanmasıdır. Buradaki açıklamalarımızdan anlaşılacağı gibi dar bilimsel kavramlar yumağı, bir bilimin tüm ıstılâhî kavramlarının zihnimizde oluşturduğu bütünlüktür. Bu bütünlük içerisinde aynı zamanda o bilimde elde ettiğimiz bilgilerin de yer alacağı aşîkârdır. Bu ıstılâhî kavramlar her bilimde farklı olduğundan tek tek sayılmaları

mümkün değildir. Ayrıca şunu da unutmamalım ki alanları birbirine yakın olan bilimlerde elbetteki kesişen nazariyeler, bilgiler ve kavramlar olacaktır. Ancak yine de dar bilimsel kavramlar yumağının içeriği her bilimde büyük ayrılıklar göstereceği gibi belli bir kavram iki ayrı bilimsel kavramlar yumağında değişik şeyleri ifade etmek için kullanılabilir.

B. Kavramsal Çerçeve: Bilimsel Kavramlar Yumağı

Her bir bilimde oluşan zihinsel tutum olarak dar kavramlar yumağı, kendi başına o bilimdeki bilimsel faaliyetleri sürdürmede yeterli değildir. Bu zihinsel çerçeveyi destekleyen daha geniş bir kavramlar bütünlüğüne ihtiyaç vardır. Bunun için ispatlayıcı delil, bilgi, bilim, yöntem ve nazariye gibi bir çok kavramlar vardır ki bunlar sorun olarak tek tek bilimlerde ele alınmadığından o bilimin kavramlar yumağında yer almazlar. Ancak bu demek değildir ki, bu kavramlar o bilimde yürütülen bilimsel faaliyetlerde kullanılmazlar. Aksine bazı bilimsel kavramlar vardır ki, bütün bilimlerde sadece var sayılırlar fakat o bilimlerde bunların mahiyetleri ve sorunları incelenmez. Bütün bilimlerin böylece ortak olan kavramlarının oluşturduğu zihinsel bütünlük bilim adamlarının zihninde kavramsal bir çerçeve oluşturur. İşte bu kavramsal çerçeveye "bilimsel kavramlar yumağı" demekteyiz. Bu kavramsal yumak içerisindeki temel kavram, "bilgi" kavramıdır. Ancak bilim epistemolojisindeki "bilgi" kavramı ile genel anlamdaki "bilgi" kavramlarını birbirlerinden ayırdetmeliyiz. Kavramsal çerçevenin temeli olan "bilgi" kavramı, bilimsel anlamda düzenli ve akıl veya deney gibi belli yöntemlerle temellendirilebilen bilgileri içermektedir. Aksi halde her türlü zihinsel içerikleri bilgi olarak ele alan genel anlayış burada kastedilmemektedir. Bu durumda belli bir "bilgi" anlayışı geliştiremeyen toplumlar da bilimsel faaliyetin gelişmeyeceği açıklık kazanmıştır.

O halde bilimsel anlamdaki bilgi kavramı, bilimsel kavramlar yumağının en temel kavramını teşkil etmektedir. Bu açıdan "bilgi" burada öğretisel bir kavramdır, yani tek başına bir öğreti yani doktrin oluşturacak şekilde yapılandırılmıştır. Bu kavram öğretisel yönü ile bilim adamına aldığı eğitim sırasında yavaş yavaş kazandırılmaktadır.

Bilimsel gelenekler incelenecek olursa görülür ki, bilgi öğretiminde en önemli unsur "hakikat" kavramıdır. Çünkü bütün bilimsel çabaların amacı ve hedefi "hakikat"tir. Fakat bu hakikat nasıl elde edilir? Bilim geleneklerinin önemli bir sorunu olan bu konu, "yöntem" meselesini gündeme getirmiştir. Onun için her bilim geleneğindeki bilimsel kavramlar yumağının en temel üçlü kavramı, bilgi, hakikat ve yöntemdir. Ancak kavramlar yumağı sadece üç kavramdan oluşmaz; gerçekte bilimsel kavramlar yumağının bütün kavramlarını saymak imkansız olmasa bile çok güç bir çabadır. Bu temel kavramlar daha bir çok kavramların gelişmesine yol açmaktadır. Bunlardan en önemlileri "bilim" ve "nazariye" kavramlarıdır. Zira bilimde kişisel görüşlerin, düzenli, delilli ve temellendirilmiş bilimsel görüşlerden ayırdedilmesi gerekir. Bu ayırım, bilimsel görüş anlamında "nazariye" (theory) kav-

ramının bilimsel kavramlar yumağında oluşmasına yol açmıştır. Bütün bu kavramların sistemli bir bilgi bütünlüğü oluşturmasına "bilim" diye bir ad verilmesi bilimlerin bir toplumda doğmasına yol açmıştır. Böylece bilimsel kavramlar yumağındaki kavramları bir bütün olarak bir arada tutan ana kavram belirlenmiş olmaktadır. Örnek teşkil etmesi açısından biz bilimsel kavramlar yumağındaki sadece bu beş kavramı ele almaya çalışacağız. Her bir bilim geleneğindeki bilimsel kavramlar yumağı birtakım farklı kavramları da içerebilir. Biz net bir örnek teşkil etmesi için İslam bilim geleneğindeki bilimsel kavramlar yumağını oluşturan bir çok kavramlardan önemli bazılarını şöyle sayabiliriz: `ilm, usûl, re'ý, ictihâd, kıyas, fıkıh, akıl, kalb, idrâk, vehim, fikir, nazar, hikmet, yakîn, vahiy, tefsir, te'vil, âlem, kelâm, nutuk, zann, hakk, batıl, sıdk, kizb, vucûd, `adem, dehr, samed, sermed, ezel, ebed, halk, hulk, ferâset, fitrat, tabiat, ihtiyâr, kesb, hayır, şerr, helâl, haram, vâcib, mümkün, emr, î-mân, irâde, vs. Burada bütün bu kavramlardan tek tek bahsetmek mümkün olmadığı için önemine binaen sadece yukarıda belirlediğimiz beş kavramdan kısaca bilimsel kavramlar yumağını oluşturmaları açısından bahsedeceğiz. Bu beş kavram olmada bilimsel gelenek oluşamayacağına göre bütün bilimsel geleneklerin ortak özelliğini teşkil etmektedir.

1. Bilgi Kavramı

Bilgi kavramı, genel anlamda tüm bilimsel faaliyetleri üstlenen bir kavramdır. Zaten bütün insan dillerinde bu kavram mevcuttur. Ancak günlük dildeki içeriği ile "bilgi" kavramı, bilimsel faaliyetleri üstlenebilecek epistemolojik işlevini yerine getiremez. Aşağıda göreceğimiz gibi bir insanın dünyagörüşü içerisinde öğretisel bir yapı teşkil etmedikçe bilgi kavramı gelişkin bir zihinsel tutum oluşturamaz. Bunu gerçekleştiremedikçe de bilgi, günlük anlamı içerisine sıkışıp kalır. Kendi dar kalıplarını aşamaz ve böylece soyut bilgi içeren bilimsel zihniyetin temelini oluşturamaz. Bu açıdan Aristoteles'in dediği gibi "bütün insanlar fitraten bilmek isterler"³ desek dahi bu fitrî istek bizi belli bir noktaya kadar sürükler ve neticede biz eşyanın hakiki yüzünü görmeye başladığımızda yerini hakikati bulma meyline terkeder. Bu durumda artık genel anlamda bilgi değil, özel anlamda "doğru bilgi" önem kazanmaya başlar. Yani bu fikrî seviyeye gelmiş olan bir kimse artık sadece o fitrî sâik ile hareket etmez; kendi geliştirdiği veya geliştirmeye çalıştığı özel yöntemlerle bilgi peşinde koşmaya başlar.

Böylece insan artık bizzat "bilgi" kavramının mahiyetini incelemeye yönelir. Bu gelişme o kadar epistemolojik bir süreç içerisinde işler ki, hemen hemen bütün bilimsel geleneklerin başlangıç aşamalarında bunu gözlemleyebiliriz. İşte Eski Grek medeniyetini ele alalım; Sokrates, Platon ve Aristoteles'e gelmeden dahi

³ Bk. *Metafizik*, 980 a.

Parmenides, Demokritos ve Sofistler gibi bir çok filozoflar, bilginin mahiyeti üzerine tamamen yoğunlaşmış durumdadırlar. İslam ve Batı bilim geleneklerinde de aynı şeyi müşahede etmekteyiz. Ancak bunlardan İslam medeniyeti, bilgi (İlm) kavramı üzerine daha özel bir vurgu yapmaktadır. O kadar ki, Rosenthal İslam medeniyetinde üçyüzden fazla bilgi tanımını toplamıştır.⁴

Her hangi bir medeniyetteki bu türden bilimsel gelişmeler bilgi üzerinde o kadar yoğunlaşırlar ki zamanla yavaş yavaş bilgi kavramı daha özel ve belirgin diğer bir kavramın doğmasına yol açar. Bu yeni kavram da aslında bilgi demektir; ancak bilginin çok özel ve belirgin bir türünü kapsar tanımlamalara ulaşmıştır. Bu yüzden bu tür bilgiye yeni bir ad verme zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Yeni durum bilimsel gelişmeler ışığında ortaya çıktığı için seçilen kelime bazı medeniyetlerde "bilgi" kelimesinin aynısı olmuştur; Kadim Yunan (episteme), İslam (İlm) ve Batı (scientia) medeniyetinde olduğu gibi. Ancak bazı dillerde Türkçe'de olduğu gibi, onun bir türevi, "bilim", kullanılmaktadır.

Bilimlerin doğduğu her medeniyette bu türden bir süreç izlemek mümkündür. Mesela, Kadim Yunan geleneğinde M.Ö. 1000 yıllarında "bilgi" nitelendirilmeden günlük anlamında kullanılmakta iken mitoloji, Homer destanı ve Hesiod'un şiirleri gibi çalışmalar neticesinde bu niteliksiz bilgi kavramı yavaş yavaş fikrî içerikle donatılmaya başlamıştır. Çünkü bu tür çalışmalarda insanın nasıl bir varlık olduğunu, ve kâinatın yerinin ne olduğunu, hatta kâinatın nereden geldiğini anlamaya çalışma çabaları mevcuttur. O kadar ki, Tales zamanına gelindiğinde (yaklaşık M.Ö. 500'lü yıllar) ulaşılan gelişmeler ışığında "bilgi" artık genel anlam içeren bir kavram değil aksine bizzat "hikmet" anlamını taşır hale gelmiştir. Nihayet ünlü Pisagor, artık bu tür bilgi peşinde koşmaya "filo-sofiya" demektedir. İşte "bilgi"nin bu tür zenginleştirilmiş bir anlam içermesi olmasa, yavaş yavaş onun özel bir türü olan "bilim" anlamına doğru hareket gerçekleşemez. İşte bu tür bilimsel çabalar içerisinde bir çok yeni fikrî kavramlar ortaya çıkar ki bunlar zihnimizde bir "soyut kavramlar yumağı" oluşturur ve biz bilimsel faaliyetlerimizi bu yumağın oluşturduğu zihinsel çerçeveden yorumlar ve onun sayesinde zihnimiz "bilim" kavramına doğru hareket eder. İslam medeniyetindeki gelişmelerde buna benzer bir yolu İlm kavramı etrafında gerçekleştirmiş ve nihayet 3.H./10. M. yüzyılda bir çok bilimlerin doğmasına yol açmıştır.

Burada görmemiz gereken durum, bu bilimsel süreçte "soyut kavramlar yumağı" bilimlere ortaya çıktıktan sonra artık "bilimsel kavramlar yumağı"na dönüşmüş olmasıdır; tıpkı İlm kavramının bilimsel süreçte sadece "bilgi" anlamına gelmesi, fakat bilimlere ortaya çıktıktan sonra "bilim" anlamında kullanılması gibi.

⁴ Franz Rosenthal, Knowledge Triumphant: The Concept of Knowledge in Medieval Islam (Leiden: E. J. Brill, 1970), 46-69.

2. Hakikat Kavramı

Bu gelişmeler olurken ortaya çıkan "soyut kavramlar yumağı"ndaki en önemli kavram belki de "hakikat" kavramıdır. Bilimler ortaya çıktıktan sonra ise bu kavram çok özel bir içerik kazanmakta ve bu anlamda tanımlanarak bilimsel eğitim gören öğrencilere, diğer bir deyişle bilim adamı adaylarına, öğretilmektedir. Dolayısıyla bir bilim geleneğinin "hakikat" kavramını gelişkin bir öğreti olarak ortaya koyması, bilimsel kavramlar yumağı içerisinde olan gayet tabii bir gelişmedir. Aksi halde bu gelenek içerisinde olan bilgisel faaliyetlerde doğru bilgi ile yanlış bilgiyi ayıracak bir kıstas, yani ölçüt, geliştirilemez. Aslında bu gelişmeler sayesinde bilimsel bilgi yavaş yavaş "hakikat" içeren bilgi mevkiine oturtulur. Bu tür bir gelişmeyi hem Kadim Yunan, hem de İslam ve Batı medeniyetlerinin bilimsel süreçlerinde izlemek mümkündür.

Şunu hemen belirtelim ki, bilimsel kavramlar yumağındaki "hakikat" kavramı günlük hayattaki "hakikat" anlayışından farklıdır. Epistemolojik açıdan belki her iki kavram arasında fark gözetemeyiz daha doğrusu bunlar aynı kavramlardır; ancak bilimsel açıdan "hakikat" artık istilâhî bir kavramdır. Bu anlamda artık bilimsel bir terimdir. Bir defa bilimsel olarak tanımlanmıştır; neye doğru; neye yanlış diyebileceğimiz ölçütlerle belirlenmiştir. Genellikle de bilimsel geleneklerde mantık bir bilim dalı olarak bunun ölçütü olarak algılanmaktadır. Ancak "hakikat"ın değişik bilimsel geleneklerde farklı şekillerde tanımlanması da normaldir. Bu, hakikatin mutlak ve tek olmadığından kaynaklanmaz. Aslında mahiyeti açısından hakikat farklı bilimsel geleneklerde farklı algılandığı için böyle değişik şekillerde ifade edilir. Gelenekler birbirlerinden etkilenmemeleri halinde bu farklılık artabilir. Bunun sebebi, bilimsel kavramlar yumağına temel teşkil eden bakış açısı, yani dünyagörüşü, bütün geleneklerde farklılık arzetmesidir. Bunu aşağıda açıklayacağımız için burada sadece belirlemekle yetiniyoruz. Ayrıca bir makalenin boyutlarını aşacağı için burada ayrıntılı bir hakikat nazariyesi oluşturacak şekilde bu kavramı ele alamıyoruz. Önemli olan bu tür kavramların öğretisel yapı oluşturacak şekilde bilimsel kavramlar yumağında önemli bir yer işgal ettiğinin vurgulanmasıdır. Ayrıca bu kavramların bir bütün olarak zihnimizde teşekkül etmelerinin bize bir zihinsel tutum kazandırdığını ortaya koyabilmektir.⁵

3. Yöntem Kavramı

Bilimsel kavramlar yumağında, yukarıda belirttiğimiz gibi, "bilgi" ve "hakikat" kavramları, günlük kullanımlarından koparılarak daha özel bir anlamda teknik terim olarak kullanılmaya başlanınca araştırmacının zihinsel tutumu da bilimsel olacağıın-

⁵ Bu konuyu biraz daha ayrıntılı olarak ele aldığımız şu çalışmamıza bakılabilir: Alparslan Açıkgenç, *Bilgi Felsefesi* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2002, 2. Baskı), 4. Bölüm.

dan bu yeni ortaya çıkan istilâhlar çerçevesinde bu tür bilimsel bilginin artık günlük hayattaki bilgi gibi rastgele elde edilemeyeceği aşikârdır. Bu durumda tamamen yeni bir yordam ve özel bir "çalışma şekline" ihtiyaç duyulacaktır. İşte bu yeni yordama da yeni bir ad vermek gerektiğinden bilimsel anlamda buna "yöntem" denmiştir. Yine hemen şunu belirtelim; epistemolojik açıdan günlük bilgi elde ederken zihnimizin çalışma biçimi ile bilimsel bilgi elde ederkenki çalışma biçimini belirleyen yapı "yöntem" değildir. Aslında belki de bu iki tür bilgi elde ediş şeklinde yine epistemolojik bir farklılık gözetilmeyebilir; ancak bilimsel faaliyetin, daha keskin ve sistemli, düzenli bir yordam gerektirdiği açıktır. Bunun için bilimsel gelenekler daha net ve belirgin yollar geliştirmişlerdir ki bu çalışmalara da "yöntem bilim" (methodology) adı verilebilir.

Bilimsel kavramlar yumağı teşekkül etmiş bir zihinde yöntem, bilimsel olarak tanımlanmış ve belirlenmiştir. Bu aşamada belki yöntemle ilgili bir çok kavramlar oluşmuş ve fikirler, görüşler açık bir şekilde belirlenmiştir. Bu yüzden bu kavramsal çerçevede yöntem kavramı da öğretisel bir durum aldığından zihinsel tutuma tekbül etmektedir. Bilimsel açıdan ilerleme kaydetmiş olan daha önceki medeniyetlere bakacak olursak bunu onların bilim geleneklerinde görebiliriz. Meselâ İslam bilimsel kavramlar yumağında "usûl" kavramı bunu ifade etmekte ve "İlim el-usûl" de yöntem bilimini ifade etmekteydi.⁶

Burada dikkat etmemiz gereken bir husus, bilimsel yöntemin her bilim geleneğinde aynı olması gerekmediğidir. Bir yöntemin bilimsel olması gerekir ancak bilimsel olması için bir başka bilim geleneğini taklit etmesi gerekmez. Bu konuda aşırıya kaçarak yöntemi tamamen reddedenler de vardır.⁷ Bunlara göre, her türlü yordam bilimde yöntem olarak kabul edilebilir. Zannederseniz bu tür aşırılıklar yöntemsizliğe götüreceği için bilimsel bilgi elde etmede bir yarar sağlamazlar veya tesadüf kabilinden nadiren bir sonuç alınabilir. Ancak bilim, belli bir şekilde elde edilen belli bir tür bilgiye verilen ad olduğuna göre bu şekilde benimsenmiş bir yolun dışına çıkıldığında bilim adamları buna bilim demeyeceklerdir. O halde gerekli olan herhangi bir yöntemin bilimsel kurallara uygun olarak geliştirilmesi ve bu geliştirilen anlayışın bilimsel kavramlar yumağında öğretisel bir yapı olarak yer almasıdır.

Buna ek olarak belirtilmesi gereken bir husus da her bilimin kendine has bir yöntemi olmasıdır. Onun için, felsefede kullanılan yöntem, kimyada, fizikte kullanılan yöntem astronomide ila ahir aynı olmak zorunda olmadığı gibi bazen zorunlu

⁶ Bu kavramın İslam medeniyetinde geliştirilen ayrıntıları için bk. Alparslan Açıkgenç, *Scientific Thought and its Burdens* (İstanbul: Fatih Üniversitesi Yayınları, 2000), 4. Bölüm.

⁷ Meselâ bk. Paul K. Feyerabend, *Yönteme Hayır: Bir Anarşist Bilgi Kuramının Ana Hatları*, çeviren Ahmet İnam (İstanbul: Ara Yayıncılık, 1989).

olarak farklı olması gerekebilir. Demek ki bir açıdan bilimsel bir geleneğin kavramsal yumağında yer alan genel yöntem felsefesi gibi bir zihinsel tutumunun olması yanında ayrıca dar bilimsel kavramlar yumağında da bir özel yöntem anlayışı olmak zorundadır.

4. Nazariye Kavramı

Bilimsel kavramlar yumağında yer alan hakikat ve yöntem kavramları ile yakından ilgili bir kavram da "nazariye" (theory) kavramıdır. Çünkü, şayet bilimsel bilginin amacı, hakikati bulmak ise, o zaman bunun için bilimsel bir yönetime ihtiyaç vardır; ancak bu yöntemin uygulanması ile ulaşılan bilginin doğruluğundan emin olunmazsa, veya ortaya atılan görüş henüz tam olarak bilimsel yollarla temellendirilemediğinden herkes tarafından kabul edilmezse, bu durumda özel bir şekilde ifade edilen taslak hakikate 'nazariye' denir. Her bilim geleneğinde belli bir nazariye anlayışı vardır. Tâbir yerinde ise her bilimsel kavramlar yumağına ait bir "nazariye felsefesi" vardır. Bu felsefe bir zihinsel tutum olarak bilim adamlarının tek tek bilimlerde nazariye geliştirmelerinde ve bulmaya çalıştıkları hakikati taslak bir şekilde nasıl ifade edeceklerinde kullanılır. Bu açıdan her bilimin kendine has bir nazariye ifade etme şekli vardır. O halde nazariye, zihinsel bir tutum olarak öğretisel bir yapıda bilimsel kavramlar yumağında yer aldığı gibi ayrıca bu öğretisel nazariye anlayışının özel bir uygulaması kabilinden dar bilimsel kavramlar yumağında da bir nazariye kavramı mevcuttur. Aynen yöntem kavramında olduğu gibi, bu bir ikilem doğurmaz; aksine bir bütünlük teşkil eder ve her iki yumakta da uyumlu ve tutarlı bir şekilde uygulanır. Burada yeri gelmişken hemen belirtelim ki, zihinsel tutum olarak bu her iki çerçeve de bir arada ve uyum içerisinde zihnimiz tarafından uygulanır. Çoğu kez biz bu uygulamanın farkında olmayız, biz sadece bilgi peşinde koşarız, gerisini zihnimiz kendi fitrî işlemleri ile gerçekleştirir. Tıpkı midemizin çalışması gibi; biz yiyecek peşinde koşar ve gıda değeri olduğuna inandığımız yiyecekleri yeriz ancak midemizin hazmetmesi ile uğraşmayız, çünkü hazım işlemi, midemizin fitrî işlemlerini uygulaması ile gerçekleşir.

Burada yöntem için söylediklerimizi nazariye için de söyleyebiliriz: nazariyenin her bilim geleneğinde aynı şekilde tanımlanması gerekmez. Bu demek değildir ki, ille de bu kavramlar her bilim geleneğinde ayrı şekillerde tanımlanmalıdır. Bizim demek istediğimiz, nazariyenin değişik geleneklerde değişik tanım ve belirlemeleri olabilir. Standart bir nazariye anlayışı yoktur. Ancak insan aklı aynı çalıştığı için nazariye anlayışlarında elbetteki benzerlikler olacağı gibi birbirinden bağımsız geliştirilmiş tamamen aynı iki nazariye kavramı da olabilir.

5. Bilim Kavramı

Bilgi edinme faaliyetleri, bir toplumda yeterince uzun süre devam ederse önce bir bilgi geleneği oluşur; sonra biriken bilgiler çoğaldıkça bilgi peşinde koşan bilgi talipliler, bu bilgi yığını sınıflandırmakla daha kolay araştırılabileceğini akıllarının

fitri kapasitesiyle anlarlar. Zira insan akli karmaşa ortamında işleyemez. Oluşan bilgi birikimi sınıflandırılmazsa karmaşa meydana gelir. Sınıflandırma, daha yöntemli ve düzenli bir şekilde bu bilgilerin çalışılmasını sağlayacaktır. Ancak bu sınıflandırma, önemli başka bir gelişmeyi kendisi ile getirecektir: bilgi peşinde koşan bu gelenekteki topluluk, her bir sınıf bilginin bir bütünlük oluşturduğunun farkına vararak bunlar bir kavramla adlandırılacaklardır. İşte adlandırılan her bir sınıf karşımıza bir bilim olarak çıkmaktadır. Böylece bu gelişme sayesinde "bilgi" kelimesinden türetilen özel bir ismin bu bilgisel faaliyetlere ad olarak verilmesi gerektiği anlaşılacaktır. İşte bu bilgisel faaliyetlere artık bundan sonra verilen ad "bilim" ve her bir bilgi kümesine veya sınıfına verilen ad ise, astronomi, fizik, kimya, matematik, sosyoloji ve felsefe gibi her bir bilimin adıdır. Bilimlerin bu adlandırılmaları da zihnimizin epistemolojik yapısı ile olmaktadır; ancak bu konu genel bilim felsefesinin sorunu olduğundan ayrıntıları burada ele almayacağız.⁸ Ancak burada aklımızın fitri epistemolojik yapısından bahsedildi; bu konu açıklık kazanmamış olabilir. Kısaca bu konuyu şöyle açıklayabiliriz. Sınıflandırma, adlandırma, bütünlüğün farkına varma gibi bilgisel işlemler aklımızın fitri epistemolojik yapılarıdır. Bilim kavramı da bu tür yapıların kullanılması ile ortaya çıktığı için böyle bir belirlemede bulunmamız yerinde olacaktır.

Bu yüzden bir bilim geleneği gayet tabii olarak "bilim" kavramına ulaşacaktır. Zaten böyle bir kavrama ulaşmadıkça o toplumda sadece bilgisel faaliyetler olabilir ancak bilim olamaz. Bunun belki de en güzel örneği eski Mısır ve Mezopotamya medeniyetlerinde ve hatta Çin ve Hint medeniyetlerinde olan bilgisel faaliyetlerdir. Buralarda bir çok bilgi dallarında bilgi üretildiği halde bu bilgiler sınıflandırılarak bir arada toplanmadığı için belli bir adla anılmamışlardır ve neticede bu bilgisel faaliyetlere şuurulu olarak "bilim" adı da verilmemiştir. Mesela, bir çok matematiksel işlemler ve astronomik çalışmalar ve araştırmalar yapıldığı halde bunlara "matematik" veya "astronomi" gibi herhangi bir ad verilmemiştir. Bu yüzden bu medeniyetlerde matematik ve astronomi bilim olarak mevcut idi diyemeyiz. Bugün bu bilimlerde bizde olduğu için o medeniyetlerde benzer faaliyetleri görünce "oralarda matematik veya astronomi vardı" diyoruz. Ancak bu yanlıştır; "oralarda sadece hesap ve gök olayları hakkında bilgi edinme faaliyetleri vardı" diyebiliriz. Gerçek anlamda ve epistemolojik açıdan bilim ilk önce kadim Yunan medeniyetinde ortaya çıkmıştır ve aynı durum İslam medeniyetinde tekrarlanmıştır. Batı medeniyeti ise bu iki medeniyeti taklit ile bir epistemoloji geliştirme başarısını göstererek bilimsel bir gelenek kurmuştur.

Durum ne olursa olsun, önemli olan "bilim" kavramının, bir bilimsel geleneği bütün olarak temsil eden öğretisel (doktrinel) kavram olmasıdır. Bu kavramsal yapı-

⁸ Ayrıntılar için bk. Alparslan Açıkgenç, *Scientific Thought*, a.g.e., II. Bölüm.

si ile "bilim" kavramı dünyagörüşümüzün bilgi yapısında temellenmiş olan bilimsel kavramlar yumağında yer alır. Bu yumak içerisinde oluşan diğer zihinsel tutum ise, yukarıda dar bilimsel kavramlar yumağı olarak adlandırdığımız kavramsal zihin tutumu olup içerisinde tek tek bilimlerin adlarını öğretisel birer kavram olarak barındırmaktadır. Bu şekilde bilim epistemolojisinde oluşturduğumuz zihinsel tutumların bilgi yapısında yer aldıkları belirlenmiş oldu. Bilgi yapısı ise, dünyagörüşünün önemli bir öğretisel alanını oluşturmaktadır. Şimdi bunu, bilim adamının bilimsel faaliyetlerini sürdürürken bakış açısı olarak işlev gören dünyagörüşü kavramı içerisinde ele alacağız.

C. Bakış Açısı: Dünyagörüşü

İnsan akli, içinde yaşadığı kâinatın bilgisini alabilecek bir yapıda yaratılmıştır; aynı şekilde kâinat ta insan aklının anlayabileceği bir mahiyette yaratılmıştır. Duyusal algılarımız, çevremizdeki nesnelere algılamaya başladığında bilgi edinmede ilk adım atılmış olur. Duyusal algılar, beş duyu olarak bildiğimiz, İslam bilim geleneğinde 'dış duylar' olarak tanımlanan bilgi melekelerimizle zihne aktarılır.⁹ Zihnimiz de akıl, hayal, sezgi, bilinç ve irade gibi kendi bilgi yetilerini kullanarak mevcut duyu verilerden bir kavramsal bütünlük oluşturur. İşte bizim 'dünyagörüşü' dediğimiz şey bu bütünlüktür. Daha ilk duyu verilerin zihne aktarılmasından itibaren daha sonra edinilen çeşitli bilgi bileşimleri vasıtasıyla zihni genişlettiğinden, "dünyagörüşü" dediğimiz, bu bilgisel bütünlük zihin için bir çerçeve oluşturur ve bu çerçeveyi kullanarak artık çalışmaya başlar. Böylece dünyagörüşü, zihnin içinde işlediği -ve onsuz hiçbir şekilde işleyemeyeceği bir "kavramsal çerçeve" olur.

Kavramsal çerçeve olarak dünyagörüşü, bilimsel ve bilgisel faaliyetler de dahil olmak üzere bütün insan faaliyetlerinin zihinsel zeminini teşkil etmektedir. Bunu gösterebilmek için epistemolojik anlamda dünyagörüşü kavramını bir kaç açıdan ele almamız gerekiyor. Önce bu zihinsel olgunun mahiyeti ile işe başlayalım.

1. Dünya Görüşlerinin Mahiyeti

Bir dünyagörüşü inşâ (mimari) bir bütündür; yani yapısal olarak örülmüş bir kavramlar birliği olup umumiyetle günlük hayatımızda tabii bir sürecin sonucunda ortaya çıkar. Bu süreci tabii olarak tavsif etmemizin sebebi; zihnin içinde işleyeceği kavramsal yumağı oluşturacak yeteneğin kendinde fitri olarak bulunmasındandır. Onun için dünyagörüşünün oluşum süreci, sadece fitri yollarla idare edilmez; buna ilaveten bireyin psikolojisi, yaşadığı toplum ve eğitimi tarafından düzenlenir. O halde dünyagörüşünü oluşturan ana unsurlar psikolojik, toplumsal ve eğitimseldir.

⁹ Daha geniş açıklama için bk. a.e., V. Bölüm, özellikle özellikle 199-205.

Dünyagörüşünü belirleyen diğer unsurlar: dil, tabii çevre ve diğer sosyal şartlardır. Bütün bu etkenler dört başlık altında toplanabilir:

- 1-Çoğunlukla din, dil, çevre ve bütün diğer sosyal mirası içeren kültür;
- 2-Kişinin geleneği ve içinde yetiştiği ortamdaki bilimsel faaliyetleri içeren soyut düşünce;
- 3-Kişinin psikolojisi ve son olarak;
- 4- Teknoloji -özellikle de günümüzde.

Bu durumda dünyagörüşü zihnimizde oluşurken, bir zihnimizdeki bilgi melekelerinin fitrî işleyişi vardır; bir de elde edilen yeni bilgileri bizim zihnimizde yeniden işleme ve bunlardan yeni bilgiler üretme çabalarımız vardır. Zihnimizle, bir organ olarak midemiz arasında bir benzetme yapacak olursak, midemizin fitrî işlemesi ile bizim yiyecekleri seçip zevkimize göre yememize benzetebiliriz. Ancak hazmetme olgusu fitrî olarak mideye aittir ve bu yüzden hazım hususunda bizim bir müdahalemiz söz konusu olmaz. Bu benzetme muvacehesinde diyebiliriz ki, bir dünyagörüşü şuurlu bir biçimde inşa edilmez aksine birey tarafından bazı müdahalelerle elde edilir. Bu müdahaleler, dünyagörüşü içindeki bilgileri, seçme, birleştirme, ilgilendirme vs. gibi işlemlerde bireyin iradî müdahalesi olduğu gibi onun çevresinin, psikolojisinin ve eğitiminin de aynı biçimde bir etkisi olduğu inkar edilemez.

Aslında dünyagörüşü, bireyin herşeyi zaviyesinden izlediği bir bakış açısidir. Bundan dolayı, hiç kimsenin herhangi bir dünyagörüşü olmadan bir sorunu ya da kafasına takılan bir meseleyi değerlendirmesi mümkün değildir. Zira, insan aklı ancak böyle bir inşaî bütünlük bağlamında işleyebilir. Kant epistemolojisinden buna bir delil zikredebiliriz:

İnsan aklı, kendi mahiyeti itibariyle inşaîdir (architectonic). Yani, o bizim bütün bilgimizi muhtemel bir nizama (system) ait olarak değerlendirir...¹⁰ Düzenli birlik...akıl için elzemdir. İnşaî derken ben, nizamları inşa etme sanatını anlıyorum. Sıradan bilgiyi bilim seviyesine çıkaran düzenli birlik olduğundan yani bilgi yığınlarından bir nizam kurduğundan inşaî bizim bilgimizdeki bilimselin öğretisidir... Nizamdan, bir kavram altındaki birçok bilgi kipinin birliğini anlıyorum. Bu kavram, aklın sağladığı bir mefhumdur... Bütün, organize olmuş bir birliktir; bir yığın değildir. Bu yüzden dıştan ilavelerle değil, kendi içinden [yapılan katkılarla] gelişir. Bu haliyle bir nizam, canlı vücuduna benzer; onun gelişmesi yeni bir üyenin katılmasıyla değil, aksine her bir üyesinin, orantısız olarak değişmeden kendi amacı doğrultusunda daha güçlü ve etkin yapılmasıyladır.¹¹

Şayet bu nokta epistemolojik temelde kabul edilecek olursa, bu açıdan zihnin kendisi için oluşturduğu bir bakış açısı ya da diğer bir ifadeyle dünyagörüşü olma-

¹⁰ Immanuel Kant, *Critique of Pure Reason*, terc. Norman Kemp Smith (New York: St. Martyn's Press, 1965), A 474; B 502 (Smith'in tercümesinin sayfa numaraları parantez içinde verilecektir, 429).

¹¹ A. e., A 832-3, B 860-1 (653).

dan bilimsel faaliyet yapılması mümkün değildir. Çünkü dünyagörüşü olmadan yukarıda anlatmaya çalıştığımız bilimsel çerçeveler kurulamaz. Ancak nasıl bir dünya görüşü olmalıdır ki, bilimsel kavramlar yumağı olarak adlandırdığımız bu zihinsel tutumlar içinde kurulabilsin? Bilimsel faaliyetlerin zihinsel alt yapısı olarak dünyagörüşü bu kadar önemli olduğuna göre, onun nasıl oluştuğunu ve onun bilimsel faaliyetin doğuşuna sevk eden işlevini daha ayrıntılı bir şekilde ele alacağız.

Dünyagörüşü, zihnimizde yapısal bir bütünlük olduğu için onu teşkil eden bütün kavramlar, fikirler, inançlar ve telakkiler birbirlerine insicamlı bir şekilde bağlanmışlardır. Bu bütünlük kavramsal olarak bize bir bakış açısı vermektedir ve adeta bir pencereden bakar gibi her konuda bize zihinsel bir çerçeve oluşturmaktadır. Kişi istese de istemese de bir dünyagörüşü onun kafasında zaten oluşacaktır. Ancak belli bir dünyagörüşünü elde etmek istiyorsa o zaman şuur ve eğitimle elde edilmesi gereken bir sürece ihtiyaç vardır. Mesela, İslam dünyagörüşünü elde etmek isteyen kişi bu bakış açısının temel yapı unsurlarını elde etmek zorundadır. Bu demektir ki; bir dünyagörüşü zihnimizce günlük hayatımızda baskın olan alışkanlıklarımızın bir sonucu olarak üç yolla oluşturulabilir:

1. Eğitim veya öğrenim, ya da diğer yollarla edindiğimiz kültür, teknoloji, bilimsel, dini ve spekülâtif düşünce kanalıyla;
2. Bilgi edinmek amacıyla yapılan iradî bir gayret yoluyla;
3. Her ikisiyle birden.

Birinci durumda, dünyagörüşü inşa edilmez, aksine birey tarafından rast gele bir tarzda tabii olarak şekillendirilir. Bu dünyagörüşünün ana unsurları zihnin tabii işleyişiyle düzenlendiğinden ona 'tabii dünyagörüşü' diyoruz. Fakat ikinci ve üçüncü durumda, zihnin tabii işleyişinin iradî olarak kullanımı sonucunda dünyagörüşü ortaya çıkar. Neticede dünyagörüşünün temel unsurları zihinde bilgi arayışı sonunda oluşur. Bu yüzden, böyle bir dünyagörüşündeki bir çok temel düşünce, inanç ve telakkiler bilgi araştıran kişi için açıklık kazanmıştır. Bu çeşit dünyagörüşü kesinlikle tabii dünyagörüşünden tamamen farklıdır; çünkü içindeki temel unsurlar ve kavramlar, fikirler, görüşler tamamen bir netlik ve açıklık kazanmıştır. Bu yüzden bu dünyagörüşüne, içindeki kavramlar şeffaflık kazandığı için 'şeffaf dünyagörüşü' diyeceğiz. Şeffaf bir dünyagörüşü de iki farklı yolla doğabilir;

- 1- Bilginin toplumda yayılışının bilimsel olmadığı bir çevrede,
- 2-Bilimin toplumda yayılışının bilimsel bilgiyle düzenlendiği bir ortamda tezahür edebilir.

Ancak şeffaf dünyagörüşü yukarıda belirtilen ikinci yolla oluşturulursa "bilimsel dünyagörüşü" diye tâbir etmek istediğim yeni bir tür şeffaf dünya görüşü ortaya çıkar ki bu dünyagörüşündeki kavramlar, yapılar belirginleşerek bilgi yapısını ortaya kor ve bu yapı içerisinde yukarıda açıklamaya çalıştığımız bilimsel kavramlar yumağı teşekkül eder.

Her ne kadar her bir medeniyet ve her bir toplumdaki dünyagörüşlerinin bazı yönleri bir birinden farklı olsa da bazı bakımlardan aynı oldukları gözükmektedir. Örneğin, İslam dünyagörüşü ve seküler dünyagörüşü tamamen farklı olmalarına rağmen onların herhangi birine sahip olan bireyin zihninde doğuş biçimleri ve onların toplumlarında işleyişleri aynıdır. Biz bunu epistemolojik anlamda ileri sürdüğümüzden bu noktayı insan midesinin insan vücuduna ve insan aklının bilgiye göre işleyiş biçimlerini göstererek izah edebiliriz. Bu husus dünyagörüşünün yapılarını ve işlevlerini gösterdiğimizde açıklığa kavuşmuş olacaktır.

2. Dünyagörüşünün İşlevleri

Şeffaf ve bilimsel dünyagörüşleri hâkim oldukları topluma belirli bir canlılık ve cevvaliyet (dinamizm) kazandırır. Bilimsel dünyagörüşündeki bu canlılık, o kadar önemlidir ki; toplumda hakim olan zihniyet bile o toplumda hakim olan dünyagörüşünden çıkabilir.¹² Whitehead bu gerçeği açıkça şöyle ifade eder: "...bir çağın zihniyeti söz konusu toplumun eğitilmiş kesimlerinde hâkim olan dünyagörüşünden çıkar."¹³

Bizi burada ilgilendiren en önemli etkin canlılık bilimsel faaliyetlere kanalize edilmiş cevvaliyettir. Bu gerçeği, dünyagörüşlerinde bazı yapıların olduğunu aşağıda gösterirsek daha iyi açıklayabiliriz. Açık ve sarih olarak tanımlandığında dünyagörüşünün, ferde amaçları doğrultusunda yüksek bir azim ve kararlılık kazandırdığını göstererek isbat edebiliriz. Zira burada sunmaya çalıştığımız epistemoloji, dünyagörüşünü her türlü insan faaliyetlerinin temeli olarak aldığından; tüm bilimsel faaliyetler de dahil olmak üzere her türlü davranışımızın, bir dünyagörüşüne dayandırılabilceği sonucuna varabiliriz. Hal böyle olunca da insan fiillerini nihai olarak bir dünyagörüşüne indirgeyebiliriz. Ne var ki; insan fiillerinin zihinsel temelleri doğrudan müşahade ile algılanamaz ve sonuç olarak gözden kaçabilir. Bu gerçeği vurgulamak için biz dünyagörüşünü (duyularla) 'gözlemlenemez temel' olarak adlandırabiliriz. Elbetteki dünyagörüşü, tefekkür yoluyla, yani tahlil veya mantıksal bir çıkarımla gözlemlenebilir. İnsan fiillerinin nihai olarak bir dünyagörüşüne indirgenir olabilmesi dünyagörüşünün, bireysel ve toplumsal hayatta ve bilimsel faaliyetlerde ne kadar önemli olduğunu göstermeye yeter. Çünkü dünyagörüşü insan aklının bilgi edinirken içinde işlediği tek çerçevedir; bu sebeple, dünyagörüşü, 'insan fiillerinin gözlemlenemez tabanı'dır. Bunu daha açık gösterebilmek için zihnimizdeki inşaî yapıların dünyagörüşlerinde nasıl oluştuklarını ve onun içinde nasıl işlediklerini ayrıntılı olarak açmamız gerekir.

¹² Hakim dünya görüşüyle neyin kastedildiğini görmek için yukarıda zikrettiğimiz makalemize müracaat edilebilir; "Kur'an Bağlamında Felsefe Kavramı", 176.

¹³ Alfred North Whitehead, *Science and the Modern World* (New York: The Free Press, 1967), vii.

Bir dünyagörüşü, inşâî bir bütün olmasına rağmen zihnimizin bütünü değildir. Çünkü bizim zihnimizde kabul etmediğimiz bilgiler de bulunur; oysa dünyagörüşüyle biz bizim bakış açımızı belirleyen bilgilerimizi kastediyoruz. Tasvibimiz olmadan edindiğimiz bilgileri kendi görüşümüz gibi kabul etmeyeceğimizden bunlar, bizim dünyagörüşümüzün bir parçasını teşkil etmeyecektir. Bu sebeple, öğrenme sürecinde bizim edindiğimiz her bilgi parçasının dünyagörüşümüzün bir parçasını teşkil etmesi gerekmez. Örneğin biz Gelenbevî'nin imkan nazariyesini çalışabilir ve onu çok iyi bir şekilde öğrenebiliriz; ancak onu kabul etmeyebiliriz de. Bu demektir ki, biz onu yanlış bir nazariye olarak değerlendiriyoruz. Fakat kabul etmediğimiz bu nazariye zihnimizde bulunur; ne var ki, biz onu kabul etmediğimizden dünyagörüşümüzün bir parçası olamaz. Bu durumda kabul etmeden edindiğimiz bilgiler, bir yapı olarak dünyagörüşümüzü oluşturmazlar. Ancak dünyagörüşü içerisinde bunları ayrı bir oluşum gibi ele alabiliriz veya hiç dünyagörüşü içerisinde bunlara bir yer vermeyebiliriz. Bu sebeple, bir yapı dünyagörüşü içerisinde onu oluşturan en geniş kavramsal birimdir. Bu birimler birbirleriyle insicamlı bir biçimde ortaya çıktıklarından onlar küllî bir zihni bütünlük oluştururlar. Bu bütünlük aslında dünyagörüşünün kendisidir. Bu şekilde, dünyagörüşü içindeki her bir yapı aynen ait olduğu dünyagörüşleri gibi bir birliktir.

Bizim dünyagörüşümüzde öncelikle tabii bir yapı vardır; bu yapı burada 'hayat yapısı' diye adlandırılacaktır. Hayat yapısı, insan biyolojisinden ve sonraki safhalarında kavramsal olarak da çıkıp sonraları soyut bir derinlik kazandığından biz bu yapıyı diğerlerinden kolayca ayırabiliriz. Yine o biyolojik kaynaklı olduğundan onu 'tabii' diye de tanımlayabiliriz. Hayat yapısı sadece bu yapıdaki ilgili kavramların düzenlenmesiyle kalmaz aynı zamanda günlük hayatımızdaki davranışlarımızı da idare eder. Hayat yapısından sosyal bir bağlamda kültür doğar ve onu bize hazırlar. Fakat biz daima kültürümüzü değişimlerle yeniden oluşturma sürecindeyiz. Bu sebeple, yeme, içme ve konuşma biçimimiz gibi, kültürel muamelelerimizin çoğu bu yapı tarafından düzenlenir. Fakat aynı zamanda biz büyüdükçe toplumsal çevremiz bizim hayat yapımızı şekillendirir. O halde aynen dünyagörüşüyle toplumsal çevre arasında karşılıklı bir etkileşim olduğu gibi, aynı çeşit ilişki hayat yapısıyla, aslında bütün hayat yapılarıyla, onların psiko-sosyal çevreleri arasında da mevcuttur.

Çocukluğumuzdan erginliğimize hayat-yapımızdan yaşadığımız dünyaya ilişkin bazı telakkiler yavaşça gelişmeye başlar: Önce hayatın anlamı, nereden gelip nereye gidiyorum gibi temel sorular zihnimizde doğar. Biz bu soruları cevaplamaya çalıştıkça dünya ve etrafımızdaki şeylere ilişkin zihnimizde bir telakki oluşur. Bu telakki daha girift olmaya başladığında ise zihinde açıkça fark edilebilir diğer bir yapıyı oluşturur ki, bu hayat yapısından ayırddilebilir. Çevremizi algılarken ve hayata, insana ve âleme anlam verirken kullandığımızdan dolayı, bu yeni yapıya 'âlem-yapısı' diyebiliriz. Âlem yapısı, dünyagörüşü içinde kurulur kurulmaz hayat yapısıyla ve hayat yapısı da onunla bağlantılı olarak çalışmaya başlar. Aslında dünyagörüşünün bütün yapıları birbirleriyle bağlantılı olarak çalışırlar. Onlardan

hiçbiri bağımsız olarak işleyemez; o halde bizim onları bağımsız incelememiz sadece dünyagörüşünün mantıklı tahlili içindir. Yoksa, her yapıyı bağımsız olarak kurma niyeti söz konusu değildir.

Diğer yapıların bir dünyagörüşünün mantıken tefrik edilebilir tezahürleri olarak gözükmemesinin sabit bir düzeni yoktur. Bazı dünyagörüşlerinin geri kalan diğer yapılarını âlem ve hayat yapısı içinde birkuvve zihni telakkiler olarak alması bile mümkündür. Bu şekilde, onlar onların içinde sadece altyapılar olarak kalabilirler. Şayet dünyagörüşü şeffaf ise onun içinde öncelikle âlem yapısının doğrudan açılımı olan 'bilgi yapısı'nın varlığını tahlil yoluyla çıkarmak mümkündür. Daha sonra ya âlem yapısı ya da bilgi yapısı, veyahut ta her ikisinin birleşimiyle birlikte hayat yapısı, sonuçta değer yapısı diye ayırt edilebilecek gelişmiş ve girift bir ahlâkîlik kavramına götürecektir. Böyle bir şeffaf dünyagörüşünden 'insan yapısı' diyeceğimiz beşinci bir yapıyı tahlilen çıkarmak da mümkündür.

Bizim âlem yapısına ilişkin nazariyemizi şimdi İslam dünyagörüşüne uygulamaya çalışalım. Ümit ederim ki, bu uygulama aynı zamanda her yapıdan ne kastedildiğini de tasrih edecektir. Hayat yapısı insan biyolojisine dayandığından bütün diğer dünyagörüşlerindeki benzerliğin en üst düzeyine sahip olacaktır. İslam dünyagörüşünün İslamî kültürel faaliyetlerde etkin olan en yaygın tarafı budur. Âlem-yapısı, İslam dünyagörüşünün tevhid fikri, risalet, kıyamet, haşir gibi en temel unsurlarını içeren yönüdür. Biz bunların İslam dünyagörüşünün tek temel kavramları olduklarını ileri sürmüyoruz; çünkü her bir yapı kendi içinde bir çok diğer temel İslamî terimler içeren öğretisel elemanlar taşır. Fakat bu temel kavramların ve terimlerin açılımı alt yapıları teşkil eder; böylece, İslam dünyagörüşünün temel yapısında konumuz açısından çok önemli olmayan ve sonuç olarak da içlerindeki unsurlar arasında farklılıklara müsaade edilebilecek bir çok alt yapılar olur.

Âlem-yapısının bir açılımı olarak bilgi yapısı, kuşatıcı terim olan "ilm" ile temsil edilebilecek temel öğretisel bir elemandır. Bu yapı kendi içinde İslamî bilimin anahtar bilimsel istilâhâtını içerir; bu itibarla da çok önemlidir. Yukarıdaki zihinsel tutumları açıklarken ortaya koyduğumuz görüşler çerçevesinde be anahtar bilimsel İslamî istilâhâtının, 'İslamî bilimsel kavramlar yumağı' olduğunu tesbit edebiliriz.

Diğer taraftan İslam dünyagörüşündeki değer yapısı dinî, ahlâkî ve hukukî uygulamaları içerir. Fakat hukuk kavramı ilk dönem İslam dünyagörüşünde âlem yapısına yakînen bağlandığından, tabii olarak ahlâkî içeriksiz olamayacak dinî hukuku içermiştir. Böylece, hukuk, din ve ahlâkîlik bir yapının mütemmim cüzleri olarak açığa çıktığından kanunun, dinin ve ahlâkîliğin bu şekildeki kavramsal anlayışı, üçü arasında açık bir ayırma yol açmamıştır. Bu yüzden, dinden bağımsız bir ahlâk felsefesi geliştiren bir düşünür İslam'da hiç olmamıştır. Aslında ahlâk dinle mezc olduğundan İslam dünyagörüşünde ahlâk felsefesi de olamaz. Şayet Müslüman bir filozofun ahlâk felsefesi üzerine bir kitabı varsa biz onun yabancı bir kaynaktan geldiğini rahatlıkla söyleyebiliriz. Örnek; Miskeveyh'in "Tehzib'ül-Ahlâk"ı. Aynı şey

hukuk felsefesi için de geçerlidir; hukuk ve ahlâk İslam dünyagörüşünde o kadar iç içedir ki birbirlerinden tefrik edilemezler. Bunun mantıklı sebebi; fıkıh, dini içerdiğinden, İslam'ın hem ahlâk, hem de hukuk anlayışını sergileyecektir. Bunun için, fıkıhın İngilizce'ye basitçe "hukuk" (Islamic law) diye tercüme edilmesi mümkün değildir. Bir dünyagörüşünün çoğu kavramı, diğer dünyagörüşünün kavramlarına elbetteki tercüme edilemez. Fakat her dünyagörüşünde diğer dünyagörüşündeki kavramlara tekabül eden kavramlar bulunabilir. Söz konusu durumda İngilizce'deki Batılı dünyagörüşünde anlaşıldığı şekliyle hukuk kavramı tamamen değil, fakat kısmen İslam dünyagörüşündeki fıkıh kavramına tekabül etmektedir diyebiliriz.

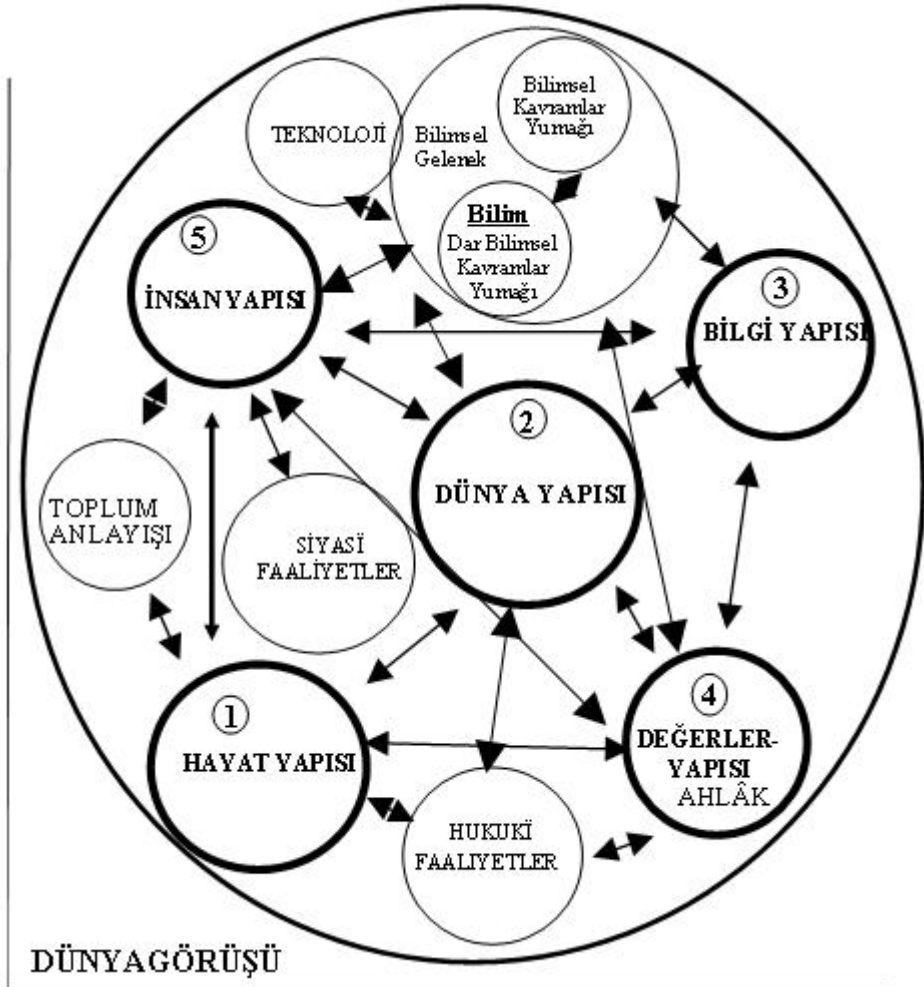
Son olarak, İslam dünyagörüşünde insan yapısı, halife ve ümmet kavramıyla temsil edilir. Bu şekliyle bu yapı İslam'ın insan ve toplum anlayışını gösterir. Bu tamamen dünya yapısına dayanır ve hatta bu kavramların kendileri tevhid, risalet, din ve âhiret kavramlarından türetilir. İslam'ın bu kavramlarını burada açıklamak amacımız olmadığından onların genişçe izahatına yönelmeyeceğiz. Onların dünyagörüşü kavramına irtibatları nisbetinde burada yaptığımız kadarıyla izahat yeterlidir.¹⁴

Bu sebeple bir dünyagörüşündeki her yapının hayatta ve insan fiillerinde muayyen bir işlevi vardır. Bu hususu konumuza olan ilgisi açısından şöyle açıklayabiliriz; bir dünyagörüşündeki bilgi yapısının ayırt edilebilir belli bir varlığı olmadığını farz edelim. Böyle bir dünyagörüşüne sahip insandan bilimsel faaliyet sudur etmez. Bu dünyagörüşünde aklın işleyeceği bilimsel çerçeveyi oluşturacak bilimsel kavramlar olmayacaktır. Sonuç olarak, ne bilimsel tutum ve ne de böyle faaliyetleri destekleyecek bilimsel gelenek olmayacaktır. Aslında, şayet bir dünyagörüşünde bilgi yapısı yok ise, bu dünyagörüşü sadece kendi hayat ve âlem yapısı içinde çözümlenebilir veya tahlil edilebilir. Çünkü diğer yapıları, dünyagörüşünün çözümlenebilir birimleri olarak sunan bilimsel faaliyettir. Şayet böyle bir faaliyet yok ise onlar dünyagörüşlerinde âşikar olacak kadar gelişemezler. Bu demek değildir ki, açık bir bilgi yapısı olmayan bir dünyagörüşünün değer yapısı ya da toplumsal ve siyasi faaliyetlerin düzlemi olarak görev yapacak insan yapısı yoktur. Aksine bütün bu faaliyetler, kendi dünyagörüşü içinde giriftleşmiş bir âlem yapısı tarafından yapıpı düzenlenecektir. Fakat böyle bir dünyagörüşü bilgi, değer ve insan yapısında tam olarak çözümlenecek girift bir erginliğe erişemez. İşte tam bu noktada bilimsel dünyagörüşlerini de içeren şeffaf dünyagörüşlerinin önemi ortaya çıkar. Çünkü bu yapılar, sadece şeffaf dünyagörüşlerinin zâhiri yapılarında çözümlenebilirler. Bu sebeple, dünyagörüşleri kendimiz dahil her şeyi vasıtasıyla algıladığımız genel kavramsal yumaklar olarak vazife görürler. Bu bağlamda, onların işlevi, telakkilerimizi müttehid bir bütünlüğe sokmaktır. Her ne zaman, mesela felsefe yapıp bir nazariye

¹⁴ A. e., vii.

kursak zihnimizin doğası gereği behemehal bir dünyagörüşünden hareket ederiz. Dünyagörüşlerinin işlevi burada bilgi melekemizin tabiatı açısından açıklanmaktadır; dolayısıyla dünyagörüşlerinin bu etkinliğine 'epistemolojik işlev' diyebiliriz.

Bu açıklamalarımızdan şu sonuç rahatlıkla çıkarılabilir: bilim, epistemolojik olarak sadece belirli dünyagörüşlerinde mümkündür. Bilimin mümkün olması derken dünyagörüşünün bilimsel faaliyetler için epistemolojik açıdan müsait olmasını kastediyoruz. Böyle bir dünyagörüşünde her şeyden önce olgun ve girift bir bilgi yapısı vardır. Buna ilaveten o dünyagörüşünde bir anahtar bilimsel terimler ağı mevcuttur.

Şeffaf veya bilimsel dünyagörüşünün hâkim olduğu toplumlarda âlimler, yani bilim adamları tarafından geliştirilen bu ağı yukarıda, 'bilimsel kavramlar yumağı' diye adlandırdık. Böylece bu her üç kavramsal çerçeve zihinsel tutum olarak bilim epistemolojisinin en önemli sorunlarını içermektedir. Bu sorunların bir de diğer yüzü var ki bir makalenin sınırlarını aşmamak için uygulama olarak şimdi sonuç bölümünde

kısaca ele almaya çalışacağız. Buna geçmeden önce ulaştığımız sonuçları bir tablo halinde sunabilirsek anlaşılması kolaylaştırılmada bize yardımcı olabilir.

D. SONUÇ VE UYGULAMA

Giriş kısmında yukarıda şöyle bir tesbitte bulunmuştuk: bilim epistemolojisi, bilim adamının faaliyetlerini sürdürürken kullandığı zihinsel tutumları tahlil eden bir disiplindir. Ancak bu tanımın gerektirdiği bir sonuç bu disiplini yakından ilgilendirmektedir: Belli dünyagörüşleri, belli özelliklere sahip bilgi yapısı içereceğinden, bu bilgi yapısı içerisindeki bilimsel kavramlar yumağı da bu özellikleri belli şekillerde ve düzeylerde yansıtabacaktır. O halde belli dünyagörüşlerinde belli bilimsel gelenekler oluşur. Aslında bu hakikatin ispatlanmasına gerek yoktur. Ancak bir çok kimse mantık yanlılığı ile bilimi her gelenekte ve medeniyette özdeş görme hatasına düştüğü için kısaca bunu burada ele alacağız.

Bulguları aynı olsa dahi bilim anlayışı, her gelenekte aynı olmak zorunda değildir ve aslında aynı da olmaz. Çünkü bilim, dünyagörüşü temelinden kaynaklandığı için her türlü bilimsel faaliyette bizim bakış açımız, dünyagörüşümüz değıştikçe değışeceğinden bilim anlayışı da onunla birlikte zorunlu olarak değışecektir. Mesela İslam dünyagörüşünde sürdürülen bilimsel faaliyetlerdeki bir çok kavramlar bilimsel kavramlar yumağında yer aldığı halde bu kavramlar, bir Batı bilim geleneğinin dünyagörüşündeki bilimsel kavramlar yumağında yer almayabilir veya yer alsın bile değışik anlam taşıyabilir. Bu, bu her iki gelenekte de aynı anlamda kullanılan hiç bir terim olmadığı anlamına gelmez. Ancak ayrılıklar olacağı bilim epistemolojisi açısından kaçınılmazdır. Zaten bilim tarihi de bize bunu göstermektedir. Bir örnek verecek olursak, bugün Batı bilim geleneğinde yer alan bir çok kavram bizim geleneğimizde yoktur; biz bu kavramları tercüme yoluyla kendi geleneğimize aktarmaya çalışıyoruz. Bütün bilimler için bu geçerlidir. Bu yüzden çoğu zaman tercüme edemediğimiz kavramları aynen İngilizcesi veya hangi dilde üretilmişse o haliyle aktarıyoruz. Bu durum Batı bilim geleneği için de geçerlidir; İslam bilimsel kavramlar yumağındaki bir çok terim, Batı dillerine aktarılamamaktadır.

Burada bilimsel geleneklerdeki farklılıklar için bir ölçüt geliştirmek mümkündür: Bilimsel geleneklerde zihinsel tutum daraldıkça farklılık azalır; genişledikçe farklılık artar. O halde dar bilimsel kavramlar yumağındaki farklılıklar en az seviyededir. Hatta birbirinden bilgi ve bilim alış veriş yapan geleneklerde bu farklılık neredeyse tamamen ortadan kalkabilir. Ancak bilimsel kavramlar yumağında farklılık olmaması mümkün değildir. Tabi bakış açısı olan dünyagörüşü seviyesine gelindiğinde farklılık en üst düzeye ulaşmış olur.

Burada geliştirdiğimiz ölçüt, bilim epistemolojisi açısından dır. İncelenen konu veya bilim dalı söz konusu olduğunda yine farklı durumlar ortaya çıkabilir. Mesela, İslam geleneğindeki tarih anlayışı ile kadim Yunan geleneğindeki tarih anlayışı arasındaki fark; İslam geleneğindeki astronomi anlayışı ile kadim Yunan geleneğindeki

astronomi anlayışı arasındaki farktan daha fazladır. Bunun sebebi, bilime konu olan nesnenin dayandığı bilgi kuvvelerinin farklı olması ve dolayısıyla bazı bilimlerin dünyagörüşü içeriklerinin diğerlerine nisbeten daha fazla olmasıdır. Bazı bilimler vardır ki, epistemolojik açıdan dünyagörüşü temellidirler; bu yüzden dünyagörüşlerindeki farklılıklar onların bulgularına zorunlu olarak yansır. Bu bilimler daha ziyade beşeri ve toplum bilimleridir.

Genellikle bilimin mutlak olduğunu ve kültürden kültüre göre değişmeyeceğini savunan görüşler hatalı bir tutumla bilimlerin bulgularına bakıp dış dünyada hakikatin değişmediğini bu yüzden bilim de bu hakikati bulma peşinde olduğundan bulgular her kültürde aynı olacağı sonucuna ulaşarak bilimsel tutumların da aynı şekilde özdeş kalacağına hüküm vermişlerdir. Ancak bulguların aynı olması, demek değildir ki, bu bulgulara olan yaklaşımlar ve zihinsel tutumlar da aynıdır.¹⁵ Çünkü bilimsel faaliyetler sadece bizim bilimsel kuvvelerimizle elde edilmez; aksine bu faaliyetler "bilim adamları topluluğu" (ulemâ) dediğimiz insanlar tarafından bir gelenek oluşturularak yürütülmekte ve bu açıdan bu topluluğun toplumsal yapısından da sosyolojik olarak yönlendirilmektedir. O halde bilimsel faaliyetler, bilim adamlarının hem epistemolojik hem de sosyolojik yapıları tarafından, tâbir yerinde ise, idare edilmektedir.

Burada sunmaya çalıştığımız bilim epistemolojisi, bizi ayrıca şu sonuca götürmektedir: Bilimsel faaliyetlerin bir toplumda başlaması ve gelişmesi için ilk önce bu faaliyetleri zihinsel tutum olarak destekleyebilecek seviyede gelişmiş bir dünyagörüşüne ihtiyaç vardır. Böyle bir dünyagörüşü içerisinde bilgi yapısı tüm hatları ile gelişmiş olacaktır. Bu gerçekleşirse, o dünyagörüşünün hâkim olduğu toplumda bilimsel faaliyetleri sürdüren topluluk, istilâhî kavramlar geliştirecek ve yavaş yavaş bilimsel kavramlar yumağını oluşturacaktır. Bu aşamadan sonra tek tek bilimler ortaya çıkacak ve her bir bilimde dar bilimsel kavramlar yumağı oluşacaktır. Temel olarak burada ele almaya çalıştığımız konu bu sürecin epistemolojik yönü idi. Aynı sürecin sosyolojik yönü de burada dile getirildiği için bunu bir başka çalışmamıza bırakarak ele alınması gereken bu konuda bir çok sorunun bulunduğunu vurgulamakla yetinelim.

¹⁵ Bu görüşü savunanlar arasında bilim felsefesi açısından en seviyesiz olan eser, Pervez Hoodbhoy'un *Islam and Science: Religious Orthodoxy and the Battle for Rationality* adlı eseridir (Kuala Lumpur: S. Abdul Majeed & Co., 1992).

